

134

169

367² 600 1

1111
169

367

Հ Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ

Կ Ր Օ Ն Ը.

Կ ա ղ մ ե ց՝

ԱՒԱԳ ԱՂԷՔՍԱՆԵԱՆ ՉԱՀ-ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՑ.

Տպարան Ա. Մ. Ղազարեանի

1899.

41/1

73/6

Ի ՍՐՏԷ ՆՈՒԷՐ՝

ԻՆԶ ԴԱՍԱՏՈՒ ԿՐՕՆՈՒՍՈՅՑ

ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐԻՆ.

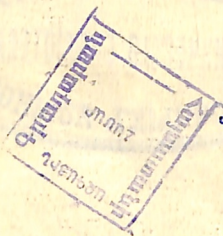
Доволено цензурою 13 Сентября 1899 г. Тифлисъ.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն.

Յառաջաբանովս ցանկութիւն ունիմ յայտ-
նելու յարգելի ընթերցողներին, որ իմ մի քանի
կրօնական և եկեղեցապատկան աշխատութիւն-
ներս լոյս կ'տեսնեն ժամանակի ընթացքում
հետզհետէ, որոնց հիմքը կազմում է Հայոց
հեթանոսական կրօնը, առանց որի մնացած-
ների բացառութիւնը շատ թերի կ'լինի, ուս-
տի կազմեցի այս փոքրիկ գրքուկը, տեղեկու-
թիւն տալով՝ համառօտակի Հայոց հեթանո-
սական կրօնից:

Գրքուկս կազմելու ժամանակ աղբիւրներ
ունէի պ. Կոստանեանի «Հայոց հեթանոսական
կրօնը». և հայր Ալիշանի «Հին հաւատը» և մա-
սամբ պատմական կէտերում պ. Բալասանեան-
ցի «Հայոց պատմութիւնը»: Թէև օգտուել եմ
վերոյիշեալներից, այնուամենայնիւ իմ կարո-
ղացածի չափ աշխատել եմ բացառել աւելի
մանրամասն և հասարակ դասակարգին դիւր-
բմբռնելի, քան հայր Ալիշանը և պ. Կոստա-
նեանը:

Որովհետև պ. Կոստանեանի գրուածքը
այնքան խրթին է, որ ոչ միայն հասարակ և մի-
ջին դասակարգի զարգացման տէր մարդիկ չեն
հասկանում, այլ և շատ անգամ գիտութեամբ

28-168

169-2000

1378-9418

հետաքրքրուող և պարապուող անձինք. պատ-
ճառ՝ մի տեղ, որ կալ համեմատական լեզուա-
բանութիւն, արմատական փոփոխութիւն, աշն-
տեղ ձանձրանում են շատ ընթերցողներ և
հետաքրքրողներ. ուրեմն պ. Կոստանեանի
«Հայոց հեթանոսական հաւատը» բարձր գի-
տութեամբ պարապուող անհատներին է տիւ-
րին և հարկաւոր: Գալով՝ Հայր Ալիշանի գը-
րուածքին, նախ՝ շատ երկար է և ապա տաճ-
կահայոց բարբառով, որ ձանձրոյթ է պատ-
ճառում ընթերցողին և անհետաքրքրելի մի
նիւթ դարձնում:

Վերոյիշեալները ՚ի նկատի առած, իմ
ընթերցողներին այդ նիւթը դիւրամբոնելի դար-
ձնելու համար, կազմեցի համառօտակի զանա-
զան տեղեկութիւններով և բացադրութիւն-
ներով հեթանոս հայերի չ'աստուածների սկըզբ-
նապատճառը և նրանց զանազան ժամանակնե-
րում տարբեր պաշտածը և պաշտամունքը աւելի
մանրամասն, քան մինչև այժմ եղել է. որին
կ'հետևեն՝ «Քրիստոնէութեան մուտքը հայ-
աստանում», «Առաքեալներ», «Քահանաներ»,
«տէրացու», «Անգլիական եպիսկոպոսական եկե-
ղեցի», «Բողոքականաց ծիսակատարութիւն» և
այլն:

Աւագ Աղէքսանեան Զահ-Մուրադեանց:

Գտի՛ր քո կրօնականը, իմացի՛ր նորա հիմքը,
ազատուի՛ր չար և սնոտի կէտերից, գիտակցօ-
րէն դարձրո՛ւ բնութեան ոգին. ապա առաջ տար
մարմնակօնդ, կեանքի վայելքներդ ու հարս-
տութիւնդ. այն ժամանակ միայն ես քեզ կ'ա-
սեմ, որ ճշմարիտ ունիս բանականութիւն և
նման ես Կէմքովդ ու մարմնի կազմուածքովդ
նախաստեղծ մարդուն: Եւ լիրավի՛ այն մար-
դիկը, որոնք կրօնական զգացմունքներից զուրկ
են, նրանց դէմքը ահռելի է և նրանց խեղճը
բնականաբար մեռած, որոնցից ոչ միայն խոր-
շում են ասունները այլ և անասունները:

Իսկ թէ մէկը՝ որքան դիւրամբոնելի է դար-
ձրել կրօնականը և նրա հիմունքները, այդ
կախուած է երկրի դիրքից, մակերևույթից,
կլիմայից, բուսական, կենդանական և հանքա-
յին թագաւորութեանց փարթամութիւնից ու
առատութիւնից, հարեան սզգերից, իւր շըր-
ջանից, ընտանեքական լաւ և վատ յարաբե-
րութիւնից, սկզբնապատճառներից, զարգացու-
մից, լեզուից և բնութեան ներդործութիւնից,
որոնցից ամեն մի չնչին կէտը առանձին ազ-
դեցութիւն ունի մարդու վերայ:

Ի նկատի առնելով՝ վերոյիշեալ հանգա-
մանքները առաջ կ'բերեմ հին Հայերի վերայ
ազդեցութիւն գործող բոլոր պատճառները մի
առ մի, և բացադրելով՝ մանրամասն տեղե-
կութիւններով և հաւաստի աղբիւրներից քա-
ղած ապացոյցներով, դուրս կ'բերեմ հետեւ
Հայերի կրօնը:

Հայաստանը մի լեռնոտ երկիր է, որ հին
աշխարհի գրեթէ միջնաւայրումն է գետեղ-
ուած. գտնուելով սև ծովի, կասպիականի և
Միջերկրականի մէջ նա կազմում է մի լեռ-
նակղզի. իսկ կենդրոնական մասից դէպի սահ-
մանաճաւրերը գնալով՝ հանդիպում ենք հո-
վիտների, արօտատեղիների և դաշտավայրերի:
Հայոց երկիրը մի լեռնայան գոյց է Սսի-
այի, Սփրիկայի և Եւրօպայի մէջ և սահմա-
նակից է Հիւսիսից՝ Վրաց, Աղուանից, Հարաւ
արեւելքից՝ Մարերին, Հարաւից՝ Ասորոց, իսկ
Արեւմտքից՝ Կապատովկիային:

Աշխարհագրական դիրքին նայելով՝ Հա-
յաստանի կլիման պէտք է լինի՝ ամենաբարե-
խառն, ամենաքաղցր և ամենաառողջարար,
որպէս Իտալիայի, Յունաստանի և ուրիշ շատ
ալդ տեսակ տեղերի առողջարար կլիման, որով-

հետև Հիւսիսից փչում էր բեւեռային ցուրտ քամին, իսկ Հարաւից Արեւադարձի հեղձուցիչ տաք քամին, երկուսը միասին խառնուելով կազմումէն զովարար օդ. բայց մինչև միա-նայլը՝ նրանք երկու հակադրութիւններ են կազմում՝ հարաւում աւելի տաք, իսկ հիւսիսում աւելի ցուրտ. ահա այս տեսակ տարբեր կլիմայ ունեցող երկրում ապրող ազգը չէր կարող լինել՝ միաօրինակ և միախորհուրդ. այլ այդ ազգը կ'բաժանուէր զանազան ցեղերի և իւրաքանչիւր ցեղ իւր նահապետի ղեկավարութեամբ կ'ապրէր այստեղ և այնտեղ կտրած միմեանցից իրենց յարաբերութիւնները, նամանաւանդ այն պատճառով, որ հայաստանում կար շատ գետեր և այդ գետերով մի նահապետական ընդանիք բաժանուում էր միւսից. ինչպէս այդ երևում է պատմութեան էջերում հին ազգերի, նամանաւանդ Հայերի մէջ:

Նայելով՝ երկրի դիրքին և կլիմային պէտքէր այստեղի ազգը ըստ սովորութեան, ըստ կազմութեան, ըստ մարմնի գծադրութեան և ըստ պարապմունքի բաժանուած լինէին միմեանցից, որովհետև Հիւսիսային և առհասարակ լեռնոտ մասերում բնակող ազգերի, ցեղերի մէջ տիրում է անկախութեան ոգին, իսկ դաշտային տեղերում բնակողների մէջ

հանդարտ ու խաղաղ կեանքը. երկրի այն մասը, որ կազմում էր մակերևույթ լի էր բերրի դաշտերով, որոնք մէկին տալիս էին մինչև երեք հարիւր, ճոխ արօտատեղիներով, որտեղի կաթնատու կենդանիները կ'թում էին օրեն երկու երեք անգամ և ամեն մի անգամ կովը տալիս էր 30 գրուանքայ, իսկ ոչխարը 8 գրուանքայ կաթը և այլն և այլն. մի խօսքով կենդանական և բուսական աշխարհը աւելի փարթամ, ճոխ, առատ և պտղատու էին քան Հիւսիսում:

Բնականաբար այդտեղի ժողովուրդը պետքէ ձգտէր պարապուելու՝ երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ (անասնապահութեամբ). իսկ այն ազգերը՝ որոնք ապրում էին ծովերի լճերի և գետերի շրջակայքում ու ափերում պէտք էր պարապէին վաճառականութեամբ և ձկնորսութեամբ, իսկ այն ազգերը՝ որոնք ապրում էին լեռնոտ և անապատ տեղերում, նրանք ոչնչով չէին կարող պարապուել՝ բացի որսորդութիւնից: Բայց հին ժամանակ Հայոց ազգի մէջ այն ցեղն էր առաջին տեղը բռնում ըստ երևույթին, որը պարապուում էր երկրագործութեամբ, նա մանաւանդ որ պարսից Զրադաշտական վարդապետութիւնը երկրի մշակութիւնը մարդու հարկաւոր առաքինութիւն-

ներից մինն էր համարուում. նոյն իսկ այժմ ֆրանսիայում մի որոշ ուղղութեան պատկանող ստուար դասակարգ երկրի հարստութիւնը՝ երկրի մշակութեան մէջ են գտնուում, հակառակ մերկանդելիզմներին, որոնք պնդում են, թէ՛ արդիւնաբերութիւնը մեքենաների և գործարանների մէջ է...

Ինչպէս ասացի, այն ցեղերը՝ որոնք բնակւում էին Հայաստանի սահմաններում այն է դաշտավայրերում, նրանք պէտքէր կազմուածքով թոյլ լինէին և բնաւորութեամբ հանդարտ ու խաղաղ.*) այս դէպքից օգուտ քաղելով հարեան ազգերը, յարձակուում էին, իրանց ձեռքի տակ առնում, նրանց վերայ հարկ դնում և ձուլում իրենց հետ. և հենց այդ պատճառով ճնշուած ցեղերը ստիպուած պէտք է լինէին շփուել նրանց հետ, վերցնել նրանց սովորութիւնը և ենթարկուել նրանց ազդեցութեան. եթէ պատմութիւնը մենք թերթենք և էջերին ուշադրութեամբ նայենք, կ'տեսնենք, որ ճշմարիտ իւրաքանչիւր մի ազգ իր սովորութիւնը և լեզուի հետքերը թողեց ու հեռացաւ, և եղան այնպիսիները որ ժամանակի ընթացքում կորցրին իրանց նշա-

*) Թէ ինչու. մանրամասն բացատրութիւններ կարելի է գտնել զանազան բժիշկական գրուածքներում:

նակութիւնը բայց և եղան այնպիսիները, որ նոյն իսկ մինչև այժմ պաշտպանում են իրենց գոյութիւնը: Որովհետև դրացի ազգերը նոր էին սկսում կազմուել, ինչպես Հայերը, ուրեմն նոյն զարգացման և նոյն մտաւոր դրութեան մէջ կ'լինէին, որ և Հայերը չէին կարող օգուտ քաղել դրացիներից մտաւորի կողմից. բայց ժամանակի ընթացքում Ասորիք բաւականի առաջ գնացին ուսման գործում և մի քաղաքակիրթ ազգ էին, որոնք զանազան պատճառներով՝ յարաբերութեան մէջ մտին հայերի հետ. և Հայերը այդ դէպքից օգուտ քաղելով սեպհականացրին նոցա կըրթութիւնը, արուեստները, գրութեան եղանակը և մինչև անգամ կրօնական զգացմունքների ալ և ալ փոփոխութիւնները: Հարկ է զգացուում իմանալ Հայերը ինչ զարգացման մէջ էին, որ ուսման վերաբերեալ ուրիշի ազդեցութեան տակ ընկան:

Հայ ազգը՝ որ ըստ աւանդութեան Հայկի շառաւիղներից է սիրած, իւրաքանչիւր մի անհատ իւր քաղաքակրթութեամբ մի աստիճանի վերայ էր կանգնած հեթանոսութեան դարերում, այդ երևում է այն գողթան երգերից, այն աւանդութիւններից, այն առասպելներից, որ մենք պատահում ենք Հայոց պատմու-

Թեան և զանազան վիպասանութիւնների մէջ, մինչև Բրիտանոնութեան մուտքը. օրինակ «երկնէր երկին և երկինք»... և այլն, այս առասպելութիւնը բոլորի համար իրական դարձած բերնէ բերան, սերնդէ սերունդ աւանդում էին. և բացի սորանից սկզբում լեզուն այնքան աղքատ էր, որ մի ահագին պատմութիւն համառօտ խօսքերով էին աւանդում իրենց սերնդին: Օրինակի համար. մէկը՝ փոխանակ պատմելու այն դէպքը, որ իւր մի որ և իցէ ազգականը մի ուրիշ երկրում ընկել է պատերազմի դաշտում և այդ երկիրը գլխունում է ծովի միւս կողմը, այլ նշանով ցոյց էր տալիս ծովը և մեռնել բառի նշանը, ինչպէս Եգիպտոսում և ուրիշ երկրներում, նոյնպէս և Հայերի մէջ. օրինակ տալով՝ այժմ բուշմէնները և ուրիշ շատ ազգեր, որոնք լեզուի կողմից աղքատ են. ուշ դարձնելով՝ Հայոց պատմութեան և վեպասանութեան կ'տեսնենք միւլնոյնը. օրինակ եթէ՝ մէկը արել է պատմութեան արժանի մի որ և իցէ գործ, չէին կարողանում նկարագրել այդ դէպքը այնքան տհաս էին, այլ առակի ձևով, առասպելախառն մի ոտանաւոր կամ մի քանի տող ասուածք էին հիւսում, որի մէջ պարանակում էր իրենց բոլոր զգացմունքները դէպի այդ

լաւ կամ վատ, չար կամ բարի գործը կամ անձնաւորութիւնը, օրինակ. «տեղ տեղայր ոսկի փեսայութեան Արտաշէսի, տեղայր մարդարիտ ի հարսնութեան Սաթենիկի». փոխանակ պատմելու այն բոլոր մանրամասնութիւնները, որը պատահել է հալսանեաց ժամանակ սկզբից մինչև վերջը. և այդ ասուածքը որովհետեւ մի անհատի ուղեղի արդիւնք չէ, ուստի ասում էին ժողովրդական գրոյց, ուրեմն այս բոլոր օրինակներից հետեւում է, որ բոլորը միևնոյն աստիճանի վրայ էին կանգնած. դորա պատճառը՝ ոչ միայն այն էր, որ դառեր չունէին, այլ և լեզուի ու բառերի աղքատութիւնն էր:

Համառօտակի լիշելով՝ երկրի դիրքը, մակերևոյթը, կլիման, ժողովրդի պարապմունքը, շրջապատող ազգերի զարգացումը և նոյն իսկ Հայերի զարգացումը, պէտքէ սրանցից դուրս բերեմ, թե Հայերը իրենց զգացմունքները խառը հոգեւոր դրութեան հետ, ինչ գերագոյն էակի էին յատկացրել:

Որքան մենք խորը թափանցենք մի որ և իցէ ազգի կեանքի հանգամանքների մէջ, այնքան մենք կ'համոզուենք, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ հենց իւր գոհութեան սկզբից պիտի ունենայ իւր կրօնը. որովհետեւ մէկ

ժողովուրդ ազգ է՝ երբ նա իւր հոգեւորով և մարմնաւորով մի ամբողջութիւն է կազմում. և որ նա իւր քաղաքական և բարոյական կեանքը, պատմական յառաջագիծութիւնը լաւ արտայայտելու և գիւրդմբռնելի դարձնելու անհրաժեշտ է իւր կրօնական իմացմունքը և գործը, պարզապէս ասելով՝ իւր հաւատքը. որովհետեւ չկայ մի ազգ, որ չունենայ իւր սրտի կամ հոգու խորագոյն իմացմունքը կամ կրօնական զգացմունքը և հաւատքը. լինի թէ՛ քաղաքակիրթ և թէ՛ վայրէշի. (ըստ ոմանց այժմ ոչ միայն վայրէշիները, կենդանիները այլ և միջատները ու զեւուռնները անգամ ունին կրօն և կատարելութիւն: Դէպք եղաւ, առական ժողովելոյս ժամանակ, լսեցի պառաւ կանանցից ու մարդկանցից կենդանիների ու զեւուռնների կրօնական ծիսակատարութիւններից, որոնցից՝ կ'պատմեմ իմ ընթերցողաց հետեւեալը. ասում էին, երկու ականատես ծերեր, որոնք նստած ինձ հետ խօսում էին. փորձելու համար մի անգամ սպանում են մի մրջմն*) դրա մօտ կանգնած է լինում մի ուրիշը, որը խսկոյն և եթ փոխում է գնալու ընթացքը, ու հետ

*) Մրջիւն.

դառնում իրենց բունը, որի հեռաւորութիւնը լինում է սպանուած մրջմնից երեք քայլ հեռաւորութեան վերայ. մտնում է ներս և դուրս գալիս կէս ըոպէից յետոյ, իւր հետեւից շարուած մօտ երեսուն քառասուն մրջմններ, որոնք արագքնթաց գնում են մօտենում սպանուածին, շրջապատում ու սկսում դառն կերպով կսկիծ յայտնել, համբուրել, փաղաքշել և լաց լինել, որը երևում էր սպանուածի մարմնից, որի վերայ ջրի մանր կաթիլներ էր երևում. յետոյ չորսը մօտեցան և գիակը վերցրին իսկ մնացածներն էլ հետեւից շարեշար գնացին մինչև մի որոշ տեղ, որտեղ ցած դրին և շրջապատուեցին, նորից նոյն գործողութիւնը, որից յետոյ սկսեցին հողը կանոնաւոր փորել, մարմինը դրին հողի մէջ, ծածկեցին ու ցրուեցին): Թէպէտ և իւրաքանչիւր մի տեղ, իւրաքանչիւր մի ժողովուրդ իւր հաւատքի առարկան փոխելով՝ մոռանում է ճշմարիտ, ամենագէտ և ամենաիմաստ Աստուծոյն և իւր գաղափարի հիման վերայ և բնութեան ազդեցութեան տակ ընտուռնում մի ուրիշ գերագոյն էակ. սակայն չկայ մէկը՝ որ ժխտած լինի գերագոյն էակին և չ'կայ պատմութեան մէջ մի շրջան, որ ազգեր կամ անհատներ դադարացրած լինին այն զգացմունքը՝ այն յարա-

169-2000
ՀՀ-94

բերութիւնը, որ կայ գերագոյն էակի և մարդու մէջ. ահա այդ յարաբերութիւնը կոչուում է կրօն: Այդպէս եղել է, այդպէս էլ լինում է և այդպէս էլ կ'գնայ: Բայց պէտքէ ասենք, որ բոլոր գաղափարները, որոնք վերցրել են ճշմարիտ գերագոյն էակի տեղ, ամեն ազգերի մէջ կոչուել են Աստուած. որոնց կեանքը կախուած էր զրանից և որոնք զրանով մտածում էին հանդերձեալի մասին:

Սովորաբար Աստուած անունը Մովսիսի ժամանակ «էն» կոչուեց. բայց լետոյ ինչպէս Ագաթանգեղոսն է ասում, Աստուած նշանակում է աստ ածող կամ արարածների ստեղծող, որը ասում է Ադամ մի վկայութեամբ, որը դարձրել է օձը Նւային. «Զի՞ է զի ասաց արարիչն՝ որ աստ էած զձեզ և զաստ էածն Աստուած արարին»: Այս բացաղբութեան համաձայն են և ուրիշ շատ հեղինակներ. սակայն ճշմարիտ գերագոյն էակի անունները բազմաթիւ է. օրինակ. «բան», «հոգի», «էն», «է», «Արարիչ» և այլն. միայն այս անուններից ազգերի բերանում գործ ածուելիս են եղել Աստուած բառը. նոյն իսկ այժմ: Ուրեմն այդտեղից պէտք է եզրակացնենք, որ թէև՝ հեթանոս Հայերը լաւ գաղափար չեն ունեցել ճշմարիտ էակի մասին, այնուամե-

նայնիւ Աստուած անունը մնացել է նրանց մէջ, որով և կարելի է բացադրել, որ նրանք ունեցել են անգիտակցաբար ճշմարիտ Աստուծոյ գաղափարը: Ինչպէս ասացի այդ գաղափարի հետ ունեցած յարաբերութիւնը՝ որը լինում է հոգեւոր, կոչուում է կրօն. իսկ կրօնից դուրս է գալիս հաւատքը, որ նշանակում է յարաբերութեան մէջ մտնել գաշինքով, խոստմունքով, հաստատութեամբ և այլն... կայ և դաւանանք որ հաւատի մի աստիճանն է. կայ և աղանդ՝ որ նշանակում է մոլար վարդապետութիւն (որոնց մասին կ'իտուեմ առանձին գրքոյկով):

Հաւատքի արտայայտիչներն են՝ աղօթք, աղերս, աղաչանք և այլն. իսկ դէպի գերագոյն էակ տածած ծէսերն են՝ պատարագ, պաղատանք, պազանել և այլն: Գուրս բերելով՝ որ հեթանոս Հայերը որոնց էին ընդունում, իրենց գերագոյն էակը. այժմ հետաքրքիր է իմանալ՝ թէ որտեղից էին ըմբռնում այդ գաղափարները և ի՞նչպէս էին ստեղծում իրենց կրօնը:

Ասացինք, որ ժողովուրդը Հայաստանում երկրի զիրքի և կլիմայի համաձայն զանազան պարապմունքներ ունէր, օրինակ. լեռներում ապրողները պարապուում էին որսորդութեամբ

և մասամբ անասնապահութեամբ: Որսորդութեամբ պարապողները գործ ունէին անտառների, անապատների և լեռների հետ. միորեւիցէ անհատի եթէ որսորդութեան ժամանակ յարմարուում էր որսը բռնել՝ այսինչ ծառի, կամ այն ինչ թուփի օգնութեամբ, սկսում էր մի տեսակ յարաբերութեան մէջ մտնել այդ անշունչ արարածի հետ. և դէպի նա հոգեւոր իմացմունք արտայայտել, որպէս թէ՛ այդ բանին թուփը կամ ծառը իմացականութեամբ օգնեցին նրան. կամ եթէ ծառերի տերևները խշշում էին և այդ ըոպպէին դուրս էր գալիս իրենց առաջ մի որս, իսկոյն և եթէ հասկանում էին, որ ծառերը իրենց տերևների շարժումներով, կամենում էին իմաց անել, դարձեալ սէր էր տաճում դէպի անտառը. կամ թէ չէ՝ երբ միորեւիցէ վնասակար կենդանի էր դուրս գալիս որսորդի առաջը, վերջինս եթէ սովորաբար չէր կարողանում ձեռքի կամ գէնքի ուժով պաշտպանուել, բարձրանում էր այս կամ այն ծառի գլուխը և կամ թագ էր կենում մի որ և իցէ լերան խորշում և այլն:

Ահա վերոյիշեալ բոլոր պատճառները տեղիք էր տալիս որսորդին, որ իրեն յաջողուեց որսը բռնել՝ կամ ազատուել կենդանու ճանկերից, այդ բոլորը վերագրել այս լերան կամ

այն ծառին ու թփին. ուստի սկսում էր ամեն դէպքում լիջել անտառներին, լեռներին և ամեն բանի մէջ նրանց անունը տալով՝ առաջ դնալ. բայց որովհետեւ կատարեալ հաւատքով և ջերմեռանդ զգացմունքով էր լինում, ուստի և կատարում էր. ինչպէս այժմ բժիշկները՝ հիւանդներին բժշկում են հաւատալով և համոզեցնելով: (Մի փիլիսոփայ բբժշկապետ դառնում է հիւանդին և հարցնում. «հաւատում ես, որ քո ծանր հիւանդութեանը պատճառը քո վերարկուն է»): այո՛, պարոն բժիշկ ես էլ համոզուած եմ, որ այդպէս է, որովհետեւ շատ է փափուկ. «դէհ ուրեմն հանեցէք. ինչպէս էք զգում այժմ ձեզ»): շատ թէթեւ և ընդունակ. «ի՛նչի մէջ» առողջութեանս և շարժուելուս. «դէ, գնացէք...» հիւանդը՝ որ եկել էր անյոյս ու անտանելի չարչարանքների մէջ, ամբողջ մարմնի ոսկրացաւից (բէմատիզմից) այժմ արագ քայլերով և առողջ մարմնով ընթանում է դէպի տուն, ըոպպէական համոզմունքի ազդեցութեան տակ. իսկ բժշկապետը այնտեղ իւր լիշատակարանի մէջ է մտցնում «հաւատքը և համոզմունքը զօրեղ է և առողջարար բոլոր դեղերից*)»: Մի ուրիշը ասում է. «եթէ քարին

*) Лекарство.

ջերմեռանդ սրտով, կենդանի հաւատով ընտուներս, որ օգնել, բժշկել կարող է, ճշմարիտ կ'բժշկուես. այդ սովորութիւնը կար և հնումը, որի հետքերը և մնում են այժմ. հիւանդին մի որ և իցէ նահատակի, մարտիրոսի կամ խաչի մօտ կանգնեցնում են և մի քար կապում, տալիս ձեռքը թէ սա է քո տեղը, ձգիր վրան, վերջինս էլ կատարելով լաճախակի պատահում է, որ նոյն հիւանդութիւնը թողնում է. կամ երբ անձնունդ կին է լինում, մօտենում է խաչին համբուրելու, մէջքին իոկոյն և եթ մի քար են դնում, ծեծելով կրկնում, ծննդաբեր եղիր, ծննդաբեր եղիր... կատարուելուց յետոյ հաւատում էին, որ կայ նրանց մէջ մի գերբնական զօրութիւն և պաշտում էին ընդունելով՝ իրենց գլխաւոր գերագոյն էակը:

Դաշտային տեղերում ապրում էր այնպիսի ժողովուրդ, որը պարապում էր երկրագործութեամբ. գործի ասպարիզում երկիրը պարարտացնելու կամ վարելու կամ հընձելու ժամանակ եթէ գալիս էր անձրեւ, ձիւն կամ կարկուտ և վնասում էր իրենց արտերին այդ դէպքում երկրագործը ստիպուած էր դէպի հեղէղները տածել երկիւղածութիւն, ահ ու դող և վերջը յարգանք, վախ, սէր դէպի նրանց,

որ կարողանայ ազատուել գերբնական զօրութեան պատիժներից. և երբոր անձրեւը, ձիւնը կամ կարկուտը վերջանում էր, երկրագործը կարծում էր, որ ահա իրեն խնդրուածքը լսեց ու կատարեց գերբնական զօրութիւնը և ուրեմն սահման դրեց, որ պէտքէ միշտ դէպի նա երկիւղած լինել՝ և պաշտօն մատուցանել, որ այնուհետեւ մեզ չի վնասիլ ու պատժիլ և այլն. կամ եթէ՝ նալում էր և տեսնում մի բարձր լեռ, որի մէջից արագվիժում է հրահալելիք, լաւալ կամ բարձրանում էր ծուխ և որը չի տեսել ինքը իւր երկրում, իսկոյն և եթ կարծում էր, որ լեռը կամենում է իրեն վնասել, ուստի սկսում էր աղաչել, պաղատել, որ իրեն ազատ պահի այդ տեսակ փորձութիւնից:

Նոյնպէս վաճառականութեամբ պարապւողները, երբոր ճանապարհորդում էին ջրերի վերայ, պատահում էր այնպիսի ժամանակ, որ փոթորիկ էր բարձրանում և ահա այդ ժամանակ սկսում էին դարձեալ խնդրել, աղաչել, պաղատել այն զօրութեան, որը ուզում էր խորտակել, որ ազատ պահի չարից ու փորձանքից, ինչպէս այդ մնացել էր և Աստուածպաշտութեան (ժամանակ) դարերում, երբ նաւի վերայ ճանապարհորդելիս քամին բար-

ձրացաւ, վիճակ ձգելով՝ Յովնանին ծովը ձգեցին, հաւատալով՝ որ լետոյ ծովը կ'հանգարտուի և ճշմարիտ հանգարտուեց. ահա փոթորիկը վերջացաւ թէ չէ, նրանց կարծիքը այս էր, եթէ մենք խնդրած չ'լինէինք, նա չէր ազատիլ մեզ, ուրեմն եթէ այդպէս է, մենք այսուհետեւ պիտի յարաբերուի՞նք մէջ մըտնենք նրա հետ երկիւղածութեամբ, սիրով և ամօթխածութեամբ: Ահա այսպէս էին վերաբերում զէպի բնութեան երևութները, զէպի կենդանական, բուսական և հանքային թագաւորութիւնը. և մարդկանց ունեցած յարգանքը, հոգւոր յարաբերութիւնը զէպի բնութեան իրերը կոչուած է կրօն. իսկ պաշտամունքը՝ բնապաշտութիւն կամ նիւթապաշտութիւն և կամ տարրապաշտութիւն. իսկ այդ կրօնը մարդկանց սրտում երկու ձևով կիրք է յառաջացնում՝ սէր և վախ. ինչպէս՝ հիմա ճշմարիտ կրօնի հետևողներին կոչում են Աստուածասէր և Աստուածավախ կամ երկիւղած, ուղիղ ճշմարիտ կրօնի համար ծառայում է սէրը, իսկ մոլոր վարդապետութիւնների համար վախը:

Դեռ սկզբում իւրաքանչիւր մի անհատ որպէս զի իւր պաշտելի առարկաները միշտ ներկայ լինի իրեն, վերցնում էր իւրաքանչիւր

մի առարկայից՝ մի օրինակ և պահում իւր տանը և երբոր իւր գործը յաջողում էր, դալիս էր, պաշտելի առարկային փաղաքում, լաւ պահում ու պահպանում. բայց երբոր անյաջող էր լինում, դալիս էր կոտրատում, փշրում ու մի կողմը ձգում, դարձեալ մի ուրիշ անգամ պատրաստում:

Ժամանակի ընթացքում անհատների պաշտելի իրերը միացրին և ընտանեկական շինեցին բայց լետոյ ցեղի, Ժողովրդի և ազգի դարձաւ: Եւ որովհետեւ երկրի գիրքը լեռնային էր և դաշտային, ուստի զանազան կլիմայի տակ զանազան տեսակ պաշտելի առարկաներ ունէին. օրինակ մի տեղ տաք, դաշտային, բերրի հարուստ և ճոխ բուսականութեամբ. միւս տեղը՝ ցուրտ անապատային, լեռնային, աւազոտ, աղքատ և ալյն. մի տեղ բնութեան երևութները խիստ օգտակար, միւս տեղը չափազանց վնասակար. ուստի և բնապաշտները իրենց պաշտելի իրերը բաժանում էին երկու մասի լաւ և վատ, բարի և չար. լաւն ու բարի գաղափարը յատկացնում էին նրանց, որոնք կեանք էին ներշնչում, տալիս էին ընդարձակ ասպարէզ, յաջողակ գործ, լոյս, լոյս հանդերձեալ կեանքի և ալյն. իսկ վատն ու չարը նրանց էին յատկացնում, որոնք ընդ-

Հակառակն էին գործում. բայց հեթանոս Հայերը բնապաշտութեան մէջ միշտ հակուած են եղել դէպի բարին ու լաւն և ոչ չարն ու վատը. այդ երևում է նրանից, որ մինչև այսօր չ'կայ մի չ'աստուծոյ անուն, որ չարին լինի պատկանելիս:

Այժմ տեսնենք ամբողջ Հայոց ազգը ինչ էր պաշտում բնութիւնից:

Նախ՝ անտառին. ինչպէս երևում է սօսեաց անտառից, որ միշտ նրանով գուշակութիւններ էին անում:

Երկրորդ՝ լեռան. որ Մասիսի գլխին երևակայում էին քաջքեր, հրէշներ այսինքն աներևոյթ գորութիւն. այդ երևում է Արտաւազդի վերաբերեալ խօսքերից. «Ի ու յորս հեծցես յԱզատ 'ի վեր 'ի Մասիս, Զքեզ կալցեն քաջք, տարցին յԱզատ 'ի վեր 'ի Մասիս, անդ կալցեն զքեզ և զլոյս մի տեսցես»:

Երրորդ՝ կրակին. սրա համար ծառայում էր շատ փաստեր, բայց առաջ կ'բերեմ հետեւեալ վկայութիւնը խորէնացւոյ. երբոր Արտաշիր Սասանեանցը սպանեց Տրդատի հայր խոսրովին, մի քանի տարի իշխեց Հայոց վերայ և բաղդաւոր կարծեց իրեն, երբ այստեղ գտաւ այն՝ ինչին որ ինքը հիմնադիր եղաւ Պարսկաստանում և հրամայեց մշտական պա-

հել. «Զհուրն Որմզտական որ 'ի վերայ բազնին, որ 'ի բազաւան»:

Զորրորդ՝ ջուրը. այդ երևում է նրանից, որ մինչև այժմ զանազան աղբիւրներ, գետեր և ջրեր մեր մէջ զանազան հրաշքներով են լիչում և որովհետեւ մի որ և իցէ բան եթէ՝ սկսում էին պաշտել նրան առասպելներով և հրաշքներով էին զարգարում, նոյնպէս էլ ջուրն է եղել, որ մինչև այժմ մեր մէջ կայ. օրինակ՝ կաթնաղբիւր, լիւսաղբիւր, Ժանգջրոյն, կարմիր և սպիտակ, որոնք բոլոր էին կուսանների աղօթքով և ծառայում էին աչքի ցաւի համար. տաք ջուր, թթու ջուր, քորի աղբիւր և այլն. որոնք զանազան բժշկութիւններ էին գործում. հենց այժմ տարածեալ ջուրը պաշտելի է, որովհետեւ Քրիստոնէական կրօնի մէջ, հոգին սուրբը որպէս ներքին մաքրեցնող մի գորութիւն, իսկ ջուրը արտաքին, որով սրբում մաքրում են և լետոյ իւզով, սուրբ մեռունով օծում:

Հինգերորդ՝ օգեղէն երեւոյթներին. սրբանց պաշտելու համար կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը, որը վերցրած է Յոյներից, որպէս թէ՝ Լիպարս իշխանը հալածուելով իւր եղբայրներից, գնաց մի կղզի, որտեղ թաղաւորում էր հոգմերի չ'աստուածը:

Վեցերորդ՝ երկնային մարմիններին. բնութեան վերոյիշեալ երևոյթներէց, որոնց ասպարէզը երկինքը և երկիրն է, գլխաւոր տեղն են բռնում երկու մեծ լուսաւորները և աստղերը. վերոյիշեալները համարուել են երկրիս վերայ պատահող ամենօրեայ դէպքերի սկզբընապատճառը:

Արեգակի և լուսնի ընթացքը, փազը աստղերի ծագելու ու մայր մտնելու կարգաւորութիւնը սովորեցրել էին մարդոց օրերի, ամիսների, եղանակների և տարիների փոփոխութիւնները. օրինակ՝ օրը (ցերեկը), գիշերը դարձնեն, ամառ, աշուն և ձմեռը ու դրանց բնութեան փոփոխութիւնը. հասարակ և նահանջ տարու տարբերութիւնը և այլն: Երկրագործական աշխատանքների և քաղաքական կեանքի պարապմունքների կարգ ու կանոնը, իսկ աստղերի շարժման և նոցա միմեկանց հետ ունեցած յարաբերութիւններից, որոշում էին իրենց ճանապարհները, որի սովորութիւնը մնացել է մինչև այժմ և մեր հասարակ հին նահապետական տան ընտանիքներում. աստղերին զանազան ժողովրդական անուններ տալով՝ կտրում էին իրանց ճանապարհը, օրինակ՝ լսյա աստղ, շամփուր կշիւ, պողաւոր (սորան աստղապաշտութեան

մէջ «պոչաւոր» են ասում), քարվանդան, պեգակ և այլն: Գուշակում էին ճակատագրի գաղտնիքը, որի կարգաւոր և իմանալու ձևը մնացել է միշտ մեր հմայողների և կախարդների մէջ, որոնք նայելով և գիր անելով՝ սատանաներ են բռնում, չար գեւեր են հանում մարդուց, հիւանդներին բժշկում, քամու բերանի աստղը, որի գոյութիւնը մի չնչին բանից է կախուած, հետ են դարձնում, կրկին մէջ տեղը բերում. չար աստղը բարի են դարձնում, անբախտը՝ երջանկացնում, դորանով մարդկանց սիրտը գրաւում, աստղը գեղեցկացնում*) և այլն և այլն: Ուրեմն այս բոլորը լինելուց յետոյ, նրանք ուզէին — չուզէին պէտք է պաշտէին և իրանց էակներից գլխաւոր տեղը տալին:

Գրականական ասպարիզում արեգակը համարւում էր արական սեռի Աստուած, իսկ լուսինը իգական. մինչդեռ կայ մի ժողովրդական աստուածք թէ արեգակը աղջիկ է, իսկ լուսինը տղայ, որպէս թէ երկուսը՝ խօսեւիտ են եղել թէ մեզանից՝ որը գիշերն կատարի իւր ընթացքը. արեգակը որպէս աղջիկ ամա-

*) Կարող եմ այնպէս գեղեցկացնել այս ինչ, կամ այն ինչ աղջկայ աստղը, որ ձեր սրտի ուզած աղան պայ ձեռք խնդրի. ասում է կախարդներից մէկը:

չելուց յանձն է առել գիշերը. բայց քիչ ժամանակից լետոյ, ասել է. «որ ես վախենում եմ գիշերը շրջելուց, պէտք է ցերեկը կատարեմ իմ ընթացքը. բայց որպէս զի մարդիկ ինձ չ'նայեն ես կ'վերցնեմ բազմաթիւ ասեղներ ու կ'ծակծկեմ ինձ նայողին և հաւանական է, որ աղչպէս լինի. որովհետեւ գերմանացիները լուսին բառը արականի տեղ են ընտուռում, իսկ արեգակ բառը իգականի տեղ. բայց և այնպէս մինչև այսօր ժողովրդի բերանում կալ հետեւեալ աւանդութիւնը, որպէս թէ՝ լուսինը, ինչպէս աղջիկ, միշտ նստած էր լինում մօրը մօտ. ցերեկը առանց մի տեղ հեռանալու, մի անգամ մայրը, Մարիամ Աստուածածնին խմոր էր հունցում, լուսինը չըհեռացաւ և շատ նեղացրաւ, մայրը բարկացաւ և ձեռքերը խմորթաթախ հանեց դաշտից ու խփեց նրան, որի ձեռների տեղը մնում է մինչև այսօր երեսին. եթէ՝ նայէք, կ'տեսնէք, որ ճշմարիտ կալ այդ տեսակ մի նշան*): Արեգակը ունի նաև ուրիշ անուններ. այն է՝ արև, արեգ, արփի և այլն:

Երկնային լուսատու մարմինները այնքան խոր արմատ էին դրել հեթանոս հայերի մէջ,

*) Ի հարկէ այժմ այնտեղ աշխարհ են բացաղրում և ոչ խմոր:

որ նոյն իսկ մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ, արեգակի և լուսնի անունը շատ անգամ է յիշում Փրկչի փոխանակ. օրինակ՝ «Արեգակն արդարութեան», «լոյս ի լուսոյ», «ճառագայթ փառաց», «հօւր փալլակնացեալ» և այլն: Նոյն իսկ Քրիստոսին նմանեցնելով արեգակին, իսկ լուսնին տիրամօր, ասում է հետեւեալ՝ շարականը, «Սրբուհի ի լիբանանէ դիմեալ հարսն զգեցեալ զԱրեգակն արկեալ զքեւ և ընդ ոտիւք զլուսինն ստուերատեսակ»:

Հայոց ամիսներից մէկի անունը նրա անունով դրին արեգ. Արցախ կոչուեցաւ Արևինք և չ'նայելով նրան, Քրիստոնէութեան մուտքից լետոյ սկսեցին հեթանոսներին հալածել՝ այնուամենայնիւ մինչև XIII դարը, տեսնում ենք Արևորդիները դարձեալ գոյութիւն ունէին. եթէ ճշմարիտ մեծ տեղ են տուել Արեգակին՝ առհասարակ լուսատու մարմիններին, այդ երևում է նրանից, որ մինչև այժմ եթէ՝ մէկը ուզում է մի բան ասել, և հարկաւոր է յիշել այդտեղ հաւատի աղբիւր, նա իսկոյն և եթ յիշում է քո արևը վկայ, քո արևը զիտենալ, քո արևիդ մեռնեմ, արևդ սիրեմ, արևդ սիրես և այլն. և մինչև անգամ զանազան անուններ դնում են արեգակի և լուսնի անունով, օր. Արշալոյս, Արեգնազան

Արուսեակ, Լուսնեակ և այլն:

Թէ եղել է երկնային լուսատու մարմինների պաշտամունք, այդ երևում է Վաղարշակի խօսքերից, որ ասում է. «Մեհեանս շինեալ լ'Արմաւիր անդրիս հաստատ է Արեգական և լուսնի» Խ. II. ք:

Եւ երկրորդ՝ որ Արշամ թագաւորը ստիպում է Ենանոս հրէային առաջ երկրպագանել Արեգակին և լետոյ պաշտել արքային կուռքերին: Խոր. II. ժթ:

Ուստի սովորաբար նրանց մեհեանները շինում էին լերան ծայրին և ուրիշ բարձր տեղերում, որպէսզի դուրս գալուց թէ չէ ոկսեն երկրպագանել և մայր մտնելուց էլ ուշ հեռացնեն աչքերից:

Բնապաշտութեան ժամանակ Հայերը հազորդակցութիւն են ունեցել հարևան ազգերի հետ և իւրեանց նշանաւոր լեզուի մնացորդները թողել են այն ազգերի լեզուների մէջ, որոնք աւելի քաղաքակրթուած էին քան թէ Հայերը. օր. Սանսկրետները, Զենդերը, Յույները և այլն: Հայոց լեզուի այս ցեղակցութիւնը ուրիշ նշանաւոր լեզուների հետ տեղիք է տալիս մեզ կարծելու, որ Հայոց հեթանոսական կրօնը ևս մասամբ շատ մօտ է եղել այն ազգերին և մանաւանդ հին Պարսից կրօնին:

Արդի մի քանի ժողովրդական նախապաշարմունքները և սնոտիապաշտութիւնները կարող են մեր առաջին աւելի զօրեղ ապացոյց լինել: Օրինակ՝ մութ ժամանակ դռնովը ջուր չեն թափիլ, երեկոյան տուն չեն սրբիլ, խոր տեղերով, մութ տեղերով, ջրի մօտով, յօրանջելու ժամանակ երեսիդ խաչ հանիր, ուրբաթ օրը, կիւրակի երեկոյեան գլուխ չեն լուանալ, կրակի վերալ ջուր չեն ածիլ, երեխան քառասունքումը տնից դուրս չեն տանիլ, տանը մենակ թողած ժամանակը աւելը կ'դնեն մօտը, ծննդաբերի գլխի տակին երկու ձու կ'դնեն, երեկոյեան հագուստ չեն ձևիլ և այլն և այլն. որոնք անթիւ ու անհամար են. այս ամենը սակաւ տարբերութեամբ հին Պարսից հեթանոսութեան մէջ ևս եղած է, որ երևում է Զրադաշտի պատուէրներից և մեկնիչների խօսքերից. ուրեմն տեսնում ենք որ հեթանոսութեան փոշին, դարձեալ այսօր մնում է հին նահապետական ընտանիքներում և մինչև այսօր Քրիստոնէութեան բոլոր բարոյական միջոցները չեն կարողացել, անհետացնել հեթանոսութեան դարաւոր հեռքերը:

Այսպէս տեսնում ենք, որ հին հեթանոս Հայերի կրօնական հայեացքը նման է եղել Պարսից կրօնական հայեացքներին. իսկ թէ

ինչ ժամանակի ընթացքում, որպիսի գաղափար է ունեցել իւր գերազօրն էակի մասին դարձեալ մօտ է Պարսից. թէև վերջինս չարն ու վատը հաւասար է ընդունել լաւի և բարու հետ. բայց հայը իւր յառաջադիմութեամբ չ'մնաց այնպէս, ինչպէս մնացին պարսիկները, այլ մի առանձին ընթացք բռնեց և ունեցաւ իւր առանձին եկամուտ տարրերը, իւր առանձին քաղաքական ասպարէզը և իւր յատուկ պատմութիւնը, որ արձանագրուած է մեհենական լիշատագրերի մէջ: Ասացինք, որ հայը իւր հոգու և սրտի իմացումները տածել էր զանազան պատճառներով դէպի բնութեան. բայց որպէսզի իրականացրած լինի ամեն մի պաշտելի իր իւր առաջ, սկըսեց մտածել դրա մասին, որ և յաջողուեց Արտաշէս առաջինի ժամանակ Յոյներից փոխարինել կուռք, արձան, անդրի և այլն մարդու ձեւքով շինուած մի բան, որ զանազան իրերի զօրութեան գլխաւորն էին ընդունում և փոխանակ այս կամ այն իրին երկրպագանելու պաշտում էին դրանց, ճանաչելով իրենց գերագօրն էակը. բայց որովհետև այդ զօրութիւններից մէկը պէտքէ լինէր ստեղծող՝ միւսներին, մէկը իմաստացնող, մի ուրիշը՝ զգաստացնող, մի երրորդը՝ գեղեցկացնող. ուս-

տի տալիս էին զանազան անուաններ. որ հասկանում էր թէ ինչի չ'աստուածն է:

Այժմ ես առաջ կ'ըբերեմ հետեւեալ նշանաւոր չ'աստուածները, որոնք նշանաւոր դեր էին խաղում հայոց գլխին:

Ա. գլխաւոր և մեծ չ'աստուածը կոչւում էր Արամազդ. այս անունը նոյն է ինչ որ Յոյների Դիոս կամ Թէոս, որից և մնացել է Փրանսերէն Դիեօ (Dieu). իսկ պարսից մէջ Ահուրամազդա որ նշանակում է իմաստուն էակ, իմաստուն տէր և այլն

Սա կոչւում է արարիչ երկնի և երկրի և բոլոր չ'աստուածների. նրան Տրդատը պատւում էր արի մականունով. սա է, որ երկրին շնորհում է ամենայն տեսակ բարութիւն, լիութիւն և պարարտութիւն: Արամազդ գերագօրն էակի գլխաւոր աթոռը գտնւում էր բարձր Հայքի Դարանաղեաց գաւառի Անի ամրոցում և Պաղատայ լեռան վերայ: Ծննունդներից յայտնի էր Միհր որդին և Անահիտ ու Աստղիկ դուստրները, իսկ միւս չ'աստուածները՝ որ ես համառօտ կ'թուեմ, սրա ծնունդը չի համարւում: Սրան պաշտում էին տեսանելի պատկերների առաջ, որ կանգնած էր լինում մեհեններում և բազիներում:

Արամազդի ծննունդներից ամենապան-

ծախին և փառաւորք Անահիտ տիկինն է։ Տրդատ համարում էր նրան զուստը Արամազդայ, իսկ յայսմաւուրի մէջ լիշուում է հետեւեալը. «իգական պատկերն Անահտայ կնոջն Արամազդայ»։ Անահիտ անունը ցոյց է տալիս մայր ամենայն զգաստութեան։

Զգաստութիւն խօսքը մի բազմաբովանդակ բառ է, որ իւրաքանչիւր մի մարդ իմաստութեան, ժրաշանութեան հետ պէտք է ունենայ զգաստութիւն առաքինութեան, որովհետեւ վերջինովս է ճանաչուում մարդու բարեւարութիւնը, պարկեշտութիւնը, ողորմածութիւնը և այլն։ Օրինակ՝ զգաստ կինը կարող է լաւ տանտիկին լինել. զգաստ երիտասարդը արժանաւոր ժառանգ հասարակութեան համար. զգաստ օրիորդը երիտասարդի ապագայ պանծալի փառքը. զգաստ աշակերտը ամենայառաջագէմը, զգաստ մարդը լաւ ծնող, խնամատար, տէր, կառավարիչ և հասարակութեան պիտանի անդամ կարող է լինել։ Ուրեմն եթէ բոլորը զգաստ լինէին և ճանաչէին իրենց պարտականութիւնները, այն ժամանակ երկիրը նրանց առաջ կբացուի ամենայն բարիքներով, բարու և լոյսի արգասիքներով. իսկ հակառակ դէպքում չարի և խաւարի մէջ տապալուելով կ'ոչնչանայ ամբողջ

աշխարհը, և ցած կ'գլորուին ամենքը իրենց պատուանունն նշանակութիւնից։

Անահիտ նշանակում է ամբիժ, անարատ, մաքուր և այլն։ Հայոց սէրը դէպի Անահիտը արտայայտուում է նորա պաշտամունքի մէջ. առաջին՝ որ իւրաքանչիւր մի թագաւոր, մի իշխան նրանից էր խնդրում, խնամակալութիւն իրեն երկրի վերայ և երկրորդ՝ որ արձանները համարեա միշտ լինում էին ոսկեայ և մեհեանները գտնուում էին Հայաստանի գանաղան կողմերում։ Հեռաւոր տեղերից գնում էին Անահտի բազինը, նրանից խնդրելու զգօնութիւն, արիութիւն, բեղմնաւորութիւն, ծննդաբերութիւն, առատութիւն և այլն։

Ինչպէս պաշտօնով, նոյնպէս և պաշտօնատեղիքով Անահիտը օտար ազգերի մօտ հռչակուած և մեծահանգէս էր։ Անահտի միհեանները գտնուում էին Երիզայում, Արտաշատում, Աշտիշատում որտեղ է և այժմ Սուրբ Կարապետի վանքը. նոյն իսկ այժմ շատ անձնաւորութիւններ գնում են Սուրբ Կարապետից ստանալու զգօնութիւն, արիութիւն, զգաստութիւն, աշղղութիւն, լաւախաղութիւն և այլն. ալդ սովորութիւնը պէտքէ համարել մնացորդ հեթանոսութեան հետքերին և կրօնին. որովհետեւ այն ժամանակ էին

գնում և խնդրում Անահատից. արձաններ կային Վասպուրականում և ուրիշ շատ տեղեր:

Անահատին կոչում էին ոսկեմայր, ոսկեհատ, ոսկեծին և այլն անուններով. այդ մականուններից մեկը մինչև այժմ մնացել է և կալ յատուկ անուն. ինչպէս օրինակ Անահատ, Ոսկի, Ոսկան, նրա անունովն էր Հայոց գաւառներից մեկը. այն է՝ Անահտական գաւառ. այս բոլոր հանգամանքները ապացուցանում են, որ Անահատ տիկինը այնքան ժողովրդականութիւն ունէր, որ մինչև անգամ Քրիստոնէութեան այս երկար դարերում անկարելի է եղել անհետացնել նրա լիշատակը:

Անահտի քոյրն էր Աստղիկը գեղեցկութեան չաստուածուհին. հեթանոս Հայերի ջերմեռանդութիւնը առ Աստղիկ գիցուհին այնքան մեծ էր և հայեցուածքները վսեմ, որ իւր գաղափարի մէջ գեղեցկութեան լծակից տղամարդու ամենալաւ յատկութիւնը համարուած էր միայն քաջութիւնը:

Աստղիկի պաշտամանը տեղերն էին Աշտիշատ ականը, որտեղ և կար Անահտի մեհեանը. կար և Պաղատայ լեռան վերայ Արամազդի հետ. հայ ժողովուրդը գալիս էր ուխտ երկուսի համար ամանօրիայի տօնին, որ կատարւում էր նաւասարդին:

Աստղիկը նաև կոչւում էր հեշտութեանց չ'աստուածուհի, որովհետև նրան ուխտ գնացողները խընդրում էին ուրախութիւն, փափկութիւն, զուարճութիւն և ինքը յորդորում էր եկողներին իրենց կեանքը անցկացնել վերօլիշեալների մէջ: Գրիգոր լուսաւորիչը տեսնելով՝ որ Աստղիկի տօնը կատարւում է մեծ շուքով, նոյն իսկ Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, ուստի պատուիրեց փոխանակել Քրիստոսի պաշտօնակերպութեան 'ի թափօր լերին. թէ ժողովրդականութիւն է ունեցել, այդ երևում է նրանից, որ մինչև այսօր նրա անունով յատուկ անուն կալ. ինչպէս Աստղիկ, Աստի և այլն:

Չաստուածներից նշանաւոր էր և Վահագն որը Աստղիկի ամուսին էր կոչւում. նա յայտնի էր իւր քաջութեամբ և վսեմութեամբ. քաջ էր, ոչ միայն երկրի վերայ, այլ և երկնքի. ինչպէս սլաոմում են յարգագողի կամ կաթնածերի մասին. թէ նա գնաց երկինք և Բարշամի յարդը գողացաւ իւր սենեակը բերեց և իւր այդ քաջութեան անջընջելի հետքերը թողեց երկնային կամարի վերայ, որ այժմ յաճախակի տեսնում ենք աստղերի փալլով կազմուած լուսոյ ճանապարհը և պատմում են՝ թէ դա դարման է, որ

մինչև այսօր մնում է երկնքի սրօշ տարածութեան վերայ, որպէս թէ Բարշամի պարկի մի կողմը ծակ է եղել և երբ վերցրել է բերելու, թափուել է ճանապարհին իսկ չարգը որպէս թէթև մի բան, կամ աւելի ճիշտն ասած Աստուածային մի հրաշք չի թափուել մնացել է կանգնած, և ունի իւր լուսափայլ ճանապարհը:

Վահագնի պաշտելի տեղն էր Աշտիշատում սենեակ Վահագնի անունով, իսկ իւր մեհեանը Վահեփունեան Վահագն վիշապաքաղ անունով: Թէ Վահագն հին հայոց մէջ առանձին նշանակութիւն և ժողովրդականութիւն ունէր, այդ երևում է նրանից, որ Վահագնի ծննունդը այլաբանօրէն էին հնչեցնում սերընդէ սերունդ. «երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով... այս ասուածքի մէջ է գտնւում նրա ամբողջ չաստուածութեան գաղափարը. և լետոյ պատմում են թե երբ գահի վերան նստեց և սկսեց որպէս Հայկազանց թագաւոր երկիրը կառավարել, առաջին գործը այն եղաւ, որ ամբողջ երկիրը վիշապներից մաքրեց, որոնցից մինչև այդ ժամանակ ոչ ոք չէր մօտենում, ուստի և շատ շատերը վնասւում էին վիշապներից. սա ոչ թէ զուտ պատմական է այլ առասպելախառն մի

աւանդութիւն:

Նանէ՝ հնարագիտութեան ու իմաստութեան չաստուածուհին, որի բազինը գլտնւում էր բարձր Հալքի, Դարանաղեաց գաւառի Թիլ աւանում. հայ կնոջ ներկայացուցիչն է եղել, որովհետև հայ կինը ինչ որ անում էր, նրանով էր գործում, հենց այդ է պատճառը, որ այժմ տան մեծ կնոջը ասում են Նանէ կամ Նանի, որ նշանակում է սնունդ տուող. թէ սա ժողովրդականութիւն է ունեցել, այդ երևում է նրանից, որ նախ՝ իբրեւ պատիւ տան մեծին են ասում նանի, իսկ երկրորդ՝ որ մինչև այսօր կալ յատուկ անուն. օրինակ՝ Նունէ, Նեանն Նունուփար և այլն:

Հայր Արամազդի գերգաստանի չորրորդ՝ անգամն էր նորա որդի Միհր Աստուածը, որ «գգաստութեան, գեղեցկութեան և հնարագիտութեան» զիցուհիների հարազատ եղբայրն էր: Նրա գործն էր հսկել ուխտապահութեան վերայ և պատժել ուխտադրութենքին. մեհեանը գտնւում էր բարձր Հալքի Կերջան գաւառի Բաղառիճ աւանում. ի նշան նորա ընդարձակ ժողովրդականութեանը հայոց ամիսներից մէկի անունը նրա անունով միհրական կամ մեհեական էր կոչւում

և կալ հայոց մէջ նրա անունով շատ լատուկ անուններ. օրինակ՝ Միհրան, Մեհրուժան, Միհրշապուհ, Միհրդատ, Մեհենտակ և այլն:

Հայր Արամազդի գերդաստունը ամբողջացնելու համար հարկ է խօսել թէ ինչ էր նրա կնոջ անունը և ինչ գաղափարի պատկեր էր: Մեզ յայտնի է որ անունը Սպանդարամետ էր և նրա մէջ էր պատկերացած երկրի ծննդականութեան գաղափարը անտեսանելի կերպով. իսկ տեսանելի պատկերը երկիրս էր, որ ընդունակութիւն ունէր ծնանելու, բուսցնելու, աճեցնելու ամենայն ինչ. ուստի և լծակից էր Արամազդին. ինչպէս տան կինը մարդուն ամեն զէպքում լծակից և օգնական, այնպէս էլ Արամազդը և Սպանդարամետը որպէս ամուսիններ ձեռք ձեռքի տուած էին գործում ու աշխարհս իրանց ապահովութեան տակ պահում:

Հայոց չաստուածներէից էր Ամենաբեղը, որը պողաբերութեան*) չ'աստուածն էր, որի մեհեանը գտնուում էր Բագրևանդի Բագաւան

*) Հաւանական է, որ մեր եկեղեցու հայրերը նկատել են՝ որ Ամենաբեղի պողաբերութեան ընծայարկութիւնը խոր արմատ է ձգել հայ ազգի սրտում, ուստի փոխած լինին այդ տօնը Սուրբ Աստուածածնայ տօնին, խաղողօրհնանքին:

աւանում:

Նշանաւոր էր և Տէրը (Տիւր), որը Արամազդի դպիրն էր և մեհեանը գտնուում էր Երևանու և Արտաշատի մէջ տեղը, Երազմոյն աւանում:

Սպանդարամետին աջակցում էին և Հօրօտն, Մօրօտն, Մասեաց քաջերը և այլն:

Ինչ որ ասացինք մինչև այժմ հեթանոսական կրօնի մասին, թէպէտ և շատ թերի է, սակայն ներկայացնում է մեզ հին հայ ժողովրդի գաղափարների հայելին: Սակայն հարկ է լինել թէ այսքան զանազան ծագումներով կրօններ ընդունող և պահպանող ազգը ինչպէս թողեց այն բոլորը և ընդունեց մի այլ բարձր կրօն:

Հայերը հետզհետէ զարգանալով՝ ուսման ու գիտութեան մէջ առաջ գնացին. այս բանին վկայում են, նոյն իսկ շրջապատող ազգերը, որոնք ասում էին թէ՝ հայերը մաքրասէր բարքի տէր, խուսափող չար եղեռնագործութիւններից ու աղտեղութիւններից, հնարագէտ ու տնարար, սիրող շինութեան ու հաստատութեան, ցանկացող յառաջդիմութեան, հաւատարիմ ու տիրասէր, պահպանող Արարչից տուած ուխտը, չարգուց երգման նշանակութիւնը, հիւրասէր և անձնա-

զոհ մի ազգ է:

Ուրեմն եթէ մի ազգ ունի այս բոլոր բարոյական, պատմական և քաղաքական կատարելութիւնները, նա պէտքէ անպատճառ լաւն ու վատը, չարն ու բարին, կեղծն ու ճիշտը, եղածն ու չեղածը, արարիչն ու արարածը միմեանցից զատի. և ահա այդ ժամանակուանից անհատներ իրանց բարձր կատարելութեամբ, զարգացումով և բանականութեամբ առաջինը եղան ամբողջ ազգերի մէջ, որոնք խոյս տուին, հեթանոս սքնոտի կռապաշտութիւնից և ընդունեցին մի գլխաւոր Նալի, որը ոչ թէ անշունչ էր և տեսանելի ինչպէս Արամազդը, այլ ունէր այն բոլոր բանականութիւնը, այն բոլոր կատարելութիւնը, իմաստութիւնը, որ ստեղծող էր հանդիսանում երկնի և երկրի և բոլոր արարածներին. բայց ճշմարտին պաշտում չէին լոկ իմանալի կերպով, այլ հոգով սրտով: Այդ ժամանակներից գերագոյն Նալը տեսնելով, որ ճշմարիտ Աստուածապաշտութեան գաղափարը կամաց-կամաց ընդունւում է, նա մտածեց զարկ տալու համար ընտրել՝ կենդանի հոգի ունեցող և հաւատացեալ անձնաւորութիւնների և դարձնել իրեն պաշտօնեալ. որոնք պետքէ տարածէին Աստուածապաշտութեան գաղա-

փարները հեթանոսների մէջ. ընդունելուց առաջ նրանց սրբում էր, ինչպէս Երեմիային, որ սրբեց մօր որովայնի մէջ. և տալիս էր շնորհք ու Աստուածային գաղափարներով ոգեւորելով ուղարկում էր այս կամ այն ժողովրդի մէջ, այս կամ այն բազինները. որոնք ճշմարիտ Աստուծոյ զօրութեամբ և շնորհքով կուռւմ, վիճում էին թագաւորների, քրմապետների, քրմերի հետ և լաղթող հանդիսանում. ինչպէս Նղիան՝ Բահաղի բազինի առաջ. Դանիէլ Նաբոգոտոնոսորի պալատում և այլն:

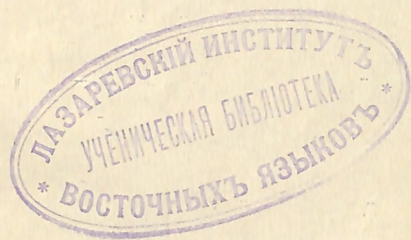
Ահա այդ օրերից սկսած, շատերը առաջ գնալով մտածում էին, որ ճշմարիտ չի կարող մարդկանց ձեռքով պատրաստած մի արձան կամ լաւ գործել, կամ վատ. կամ բարի կատարել կամ չար. ուստի ժամանակի ընթացքում Գերագոյնի — այսինքն Աստուծոյ ձեռքով ընտրուած անձնաւորութիւնները կարողացան փչացնել մեհեանները, ջարդ ու փշուր անել արձանները և ժողովրդի մեծամասնութեան դարցնել միաստուածեաններ (Մօնօտէիստի) իսկ կռապաշաները վերջինիս հակառակ կոչուեցան բազմաստուածեաններ (պօլէտէիստի):

Երկու կողմի խմբերը շարունակ կուռւմ էին, բայց միշտ լաղթող էին հանդիսանում նրանք, որոնք որ իրենց ճշմարիտ գերագոյն

Եակին կամ իրենց սրտի և հոգու թելադրած գաղափարին ընդունում էին աներևույթ Եակին, որ հաւատացած էին պտտւում է աշխարհիս ամեն կողմերում: Միաստուածեաններից կային այնպիսի բարեպաշտ, հիւրասէր, ընկերասէր, ջերմեռանդ աղօթող, լի հաւատքով անհատներ, որ մինչև անգամ աներևույթ Եակը մարդու կերպարանքով գալիս էր և նրանց հետ խօսակցում. ինչպէս Աբրահամը և որին «խօստացաւ», որ իւր որդիներից մէկը դուրս կ'գայ և կ'օրհնէ երկրիս վերայ բոլոր ազգերին. բայց շատ անգամ ճշմարիտ Աստուծոյն պաշտողը, իւր հաւատքը խեղտում էր և ընդունում կռակաշտութիւն. ինչպէս օրինակ Իսրայէլացիները Կարմիր ծովով անցնելու ժամանակ Աստուած առաջնորդում էր նրանց և նրանք միշտ չաջողութիւնների մէջ էին լինում, մինչդեռ թշնամիները չարաչար տանջւում, պատժւում էին. բայց դարձեալ մոռանում էին իրենց օգնողին, իրենց մանանայով կերակրողին և ոսկի օղերից հորթ պատրաստում, որ պաշտեն:

Այսպիսի երախտագիտութեան համար Աստուած տալիս էր նրանց պատիժներ զանազան մարդկանց միջոցով. ուղարկւում էր հեռաւոր երկիրներ մարգարէներ, որպէս զի

կարողանան լետ դարձնել չար ճանապարհից բաց չէր լինում: Ուստի Աստուած միշտ խըղճում էր, որ իւր ստեղծած ազգը փչանում է առանց ըմբռնելու գլխաւոր Եակի զօրութիւնը և դրա համար նա մտաբերեց իւր «խօստամը». կատարեց իւր ձեռքով ընտրած ու սըրբած մարգարէների գուշակումը և ուղարկեց աշխարհի Փրկիչը. որը ծնուեց Աբրահամից եղից, Դաւիթի սերընդից. որի մասին դուրս կ'գայ առանձին գրքովի «Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստանում»:

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mirrored and difficult to decipher but appears to contain several lines of prose.

583
~~1085~~

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596870

